

(«Сары орус султан болгону, Саамал ичип кенелдик»), шаруақорлығын өнеге қылады («Карагай экен чарбагы, Катуу экен салмагы»).

Сонымен, қырғыздың айтулы ақыны Арыстанбек Бұйлашұлы шығармашылығы хақындағы байыптамаларымызды түйіндер болсақ, оның заманның зар-мұңын бедерлеген өлең-толғауларының бар мазмұны өзінің екі ауыз өленіне сияды. Аумалы-төкпелі уақыт ауқымында алсақ: «Замана жаман тарыды», отаршылдық дәуір кезеңіне баласақ, «Эми орус зор болду, Кайран кыргыз кор болду». Ақынның поэзиясындағы ұлт мүддесімен үндес ұлы мұрат аталған тұжырымдардан бастау алады.

Әдебиеттер:

1. Кыргыз эл ырчылары [Текст]. - Бишкек: Адабият жана искусство институту, 1994. -180 б.
2. Арстанбек. Ырлар [Текст] / Арстанбек. - Бишкек: КЭ Башкы редакциясы, 1994. - 180 б.
3. Кебекова, Б. Арстанбек [Текст] / Б. Кебекова. - Бишкек: Илим, 1994. - 74 б.
4. Богданова, М. Киргизская литература [Текст] / М. Богданова. -М.: Советский писатель, 1947. - 292 с.
5. Матиев, К. Алп акындын айкөл музыкасы [Текст] / К. Матиев // Ала Тоо. -1996. - №1.
6. Бегалиева, Н. Арстанбектин өмүрү жана чыгармачылыгы [Текст] / Н. Бегалиева. - Бишкек: КМПУ, 1998. - 120 б.
7. Алтымышбаев, А. Очерк истории развития общественно-политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии [Текст] / А. Алтымышбаев. - Фрунзе: Илим, 1985. - 152 с.
8. Аманалиев, Б. Социально-политические и философские идеи Токтогула и Тоголока Молдо [Текст] / Б. Аманалиев. - Фрунзе: Кир. гос. издательство, 1963. - 228 с.
9. Айтмамбетов, Д. Культура киргизского народа во второй половине XIX и начале XX века [Текст] / Д. Айтмамбетов. - Фрунзе: Илим, 1967. - 310 с.
10. Көпейұлы Мәшһүр Жүсіп. Толғамдар [Текст] / Көпейұлы Мәшһүр Жүсіп // «Егеменді Қазақстан». - 7 желтоқсан. -1991.
11. Сүйінбай мен Арыстанбектің айтысы. Китепте: Қазақ әдебиеті. 5 қазан. 2001 жыл.
12. Омаров, Т. XIX ғасырдағы қазақ-қырғыз әдеби байланыстары. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация [Текст] / Т. Омаров. - Алматы, 2007. - 142 б.

DOI: <https://doi.org/10.69722/1694-8211-2025-60-171-188>

УДК: 82.091

Бұлдыбай Анарбай Сағиұлы, филол. ғылымд. докторы, проф.

anarbay50@mail.ru

ORCID: 0000-0003-4889-4421

аль Фараби ат. ҚазУУ

Алматы ш., Қазақстан

АРЫСТАНБЕК БУЙЛАШҰЛЫ МЕН СҮЙІНБАЙ АРУНҰЛЫНЫҢ АЙТЫСТАРЫНА ЖАҢАША КӨЗҚАРАС

Мақалада қырғыз елінің ақыны Арстанбек Бұйлашұлы мен қазақ елінің ақыны Сүйінбай Арунұлының айтыстарына жаңаша көзқараспен зерттеулер жүргізілген. Айтыс өнеріндегі ақындардың таланты, ізденушілігі, биліктің халық арасындағы атқарған қызметі және орнын

көрсөтүдөгү ролү бийик экени далилденет. Сондай-ақ, кыргыз акыны мен қазақ акынының екі тілде бірдей еркін жырлағандары, олардың ел арасында сақталған шығармаларының жинағы, баспадан шыққан жинақтарына талдау жүргізіледі. Мұнымен қатар, ақындар өмір сүрген кездегі кыргыз ханы Ормон, Жантайдың, қазақ төресі Тезектің қызметтерінің ақындардың шығармашылығына әсері талданады. Сонымен қатар ақындардың шығармалары бойынша кыргыз, қазақ ғалымдарының зерттеулеріне шолу жасалады.

Негізгі сөздер: айтыс, төкпе ақын, кыргыз елі, қазақ елі, шығарма, мұра.

Бұлдыбай А. С., филол. ғалым, докт., проф.

anarbay50@mail.ru

ORCID: 0000-0003-4889-4421

аль Фараби ат. ҚазҰУ

Алматы ш., Қазақстан

АРСТАНБЕК БУЙЛАШ УУЛУ МЕНЕН СҮЙҮНБАЙ АРУН УУЛУНУН АЙТЫШТАРЫНА ЖАҢЫЧА КӨЗ КАРАШ

Мақалада кыргыз элинин акыны Арстанбек Буйлаш уулу менен казак элинин акыны Сүйүнбай Арун уулунун айтыштарына жаңыча көз қарауға изилдөөлер жүргізілген. Айтыш өнеріндегі акындардың талантын, ізденушіліктерін, бейнесінің әл ішіндегі атқарған қызматын жана ордун көрсетудегі ролі бейнесіне дәлелденет. Ошондой эле кыргыз акыны менен казак акынының екі тілде бірдей еркін ырдағандары, алардың әл арасында сақталған шығармаларының жыйналымы, баспадан шыққан жыйнақтарына анализ жүргізілген. Муну менен қатар акындар жасаған мезгілдегі кыргыз ханы Ормон, Жантайдың, казак төресі Тезектің шығармашылықтарының акындардың шығармашылығына тигізген таасири талдауға алынат. Ошондой эле акындардың шығармалары бойынша кыргыз, казак оқушыларының изилдөөлеріне сереп жүргізілген.

Түйінді сөздер: айтыш, төкпе акын, кыргыз элі, казак элі, шығарма, мұра.

Бұлдыбай А. С., докт. филол. ғалым, проф.

anarbay50@mail.ru

ORCID: 0000-0003-4889-4421

ҚазҰУ им. аль Фараби

г. Алматы, Қазақстан

НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА АЙТЫШ АРСТАНБЕКА БУЙЛАШ УУЛУ И СҮЙҮНБАЯ АРУН УУЛУ

В статье исследуются новые взгляды на айтыш между поэтом-импровизатором кыргызского народа Арстанбек Буйлаш уулу и поэтом-импровизатором казахского народа Сүйүнбай Арун уулу. Автор статьи доказывает то обстоятельство, что в искусстве айтыша высока роль таланта поэтов, их стремление к постоянному поиску нового, умению показать службу власти и их место для народа. Также автор анализирует сборники поэтов, опубликованных по произведениям, сохранившимся среди народа. Автор отмечает, что оба акына умели свободно петь на двух языках. В свою очередь, автор рассматривает влияние на творчество поэтов деятельность кыргызских ханов Ормона и Жантая, правящих в тот период, также казахского правителя Тезека. Также автор анализирует исследования кыргызских и казахских ученых по произведениям упомянутых поэтов.

Ключевые слова: айтыш, импровизатор, кыргызский народ, казахский народ, произведение, наследие.

Buldybai Anarbai Sagyuly, doctor of philol. sciences, prof.

anarbay50@mail.ru

**A NEW PERSPECTIVE ON THE AYTUSH BETWEEN ARSTANBEK
BUILASHULY AND SUINBAI ARUNULY**

This article examines new perspectives on the poetic duel (aytysh) between the Kyrgyz poet-improviser Arstanbek Builashuly and the Kazakh poet-improviser Suinbai Arunuly. The research highlights the significance of talent, the poets' relentless pursuit of creativity, and their ability to reflect the role and authority of power within society. It also analyzes the poets' collected works, including folk-preserved pieces and published anthologies. Moreover, the influence of contemporary rulers, such as the Kyrgyz khans Ormon and Jantai and the Kazakh leader Tezek, on the poets' creative output is examined. Additionally, the research provides an overview of studies conducted by Kyrgyz and Kazakh scholars on the poets' works.

Keywords: *aytysh, improvisational poet, Kyrgyz people, Kazakh people, work, heritage.*

XIX ғасырдағы ірі айтыс ақындарының шығармаларындағы халықтық, ұлттық, көркемдік, шыншылдық сипаттар өзінен бұрынғы айтыс өнерінен алып жатқаны сөзсіз. Бұл ғасыр – суырып салма әдебиетімізде ақындар айтысының әбден кемеліне келіп, шырқау биікке көтерілген тұсы.

Кезінде академик М. Әуезов «айтыс өнерінің алтын діңгегі» деген бағасын берген Сүйінбай Арынұлының айтыс өнерінде орны ерекше екені сөзсіз. Сондықтан да болар оның шәкірті Жамыл:

Менің пірім – Сүйінбай,

Сөз сөйлемен сыйынбай, - [1.319] деп ұстазына шынайы, қанатты сөздерін арнап, өмір бойы бас иіп өткен.

Сүйінбай айтыстарының XIX ғасыр ақындары айтыстарының ішінде бір төбе жоғары тұруы - бұл оның айтыстарының өз кезеңінде мәнділігі, айтыста халық көңіліндегі мәселелерді дәл баса айта білуі мен тіл өткірлігіне тіреледі.

Өз өмірінде Сүйінбай Тезек, Қаңтарбай, Қатаған, Арыстанбек, Майлықожа, Кескенкекіл, Күнбала, Уәзипа, Тәтті қыз, Жантаймен айтысып, Бақтыбаймен сөз қағыстырған және біраз мысал айтыстарын шығарған.

Сүйінбайдың Тезек төремен сөз қактығысы, дидарласуы, Қатағанмен, Арыстанбекпен айтыстары арнайы көңіл бөлуді, бұрын айтылып, беріліп келген пікірлерді қайта қарауды керек етеді және Сүйінбайдың Арыстанбекпен ақындық, айтыскерлік сырын терең ашатын дүниелер. Бұлай деп айтып отыруымызға көпшілік зерттеушілер айтыс ретінде қарастырған Сүйінбайдың Тезек төремен дидарласуы айтыстан гөрі сюжетті шығармаға көбірек келеді. Ал осы шығармадағы Сүйінбайдың сөздерін, шығар- маны жеткізушілердің түсіндірулерін, шығарманың бас кейіпкері Тезек төреге берілетін талдаулар бүгін ескіргенін тарихи деректер көрсетіп отыр. Осыны Сүйінбайдың Қатағанмен, Арыстанбекпен айтыстарына байланысты да айтуға болады.

Айтыс – өзі әлеуметтік мәні жағынан екі ақынның айтысы деуден гөрі, сол кездегі қоғамдық құрылыс, анық суырып салма ақындар өкілдерінің тартысы, Қатағанмен, Арыстанбекпен айтыстары - Сүйінбайдың сыншылдық тұлғасының толық көрінуі деуге тұрарлық шығарма.

Себебі бұл айтыстар екі ақын сұрақ-жауабы емес, екі биік тұлғаның бір-бірінен өзін жоғары қоюға тырысушылығы, жыр өнерін жарқыратып көрсете білуге ұмтылу.

Сүйінбай Арынұлының айтыстары сөз болғанда ерекше тоқтала кетуді керек ететін оның қырғыз ақыны Қатағанмен, Арыстанбекпен айтыстары.

Оның Қатаған, Арыстанбекпентайтыстарын талдамас бұрын Сүйінбай мұраларын жеткізушілер, зерттеушілер арасында ұзақ жылдар бойы әртүрлі айтылып, жазылып келе жатқан, Қатаған ақын кім, айтыс қашан, кімнің асында, тойында, кімдердің қатысуымен өтті деген әртүрлі пікірлер.

Сүйінбай Арынұлының 2015 жылы шыққан толық шығармалар жинағында айтыстың алты нұсқасы жарияланған. Олар: Ө. Қарғабаев, Ә. Сариев, Ә. Оспанов, А. Дуашұлы, М. Әлімбаев және І. Жансүгіров пен Ф. Ғабитова Бейсенбайдан жазып алып, жариялаған нұсқаласы. Бірде Қатаған, бірде Арыстанбек айтысы болып жүрген нұсқа алтыншы болып қосылады.

Сүйінбай мұраларын зерттеуші ф.ғ.д., профессор С. Садырбаевтің: «Қатаған – қырғыз елінің атақты ақыны. Қатаған туралы әдебиетте екі түрлі пікір бар: бірінде оның шын аты Арыстанбек еді деп айтады. Арыстанбек Бұйлашұлы 1828 жылы Шоң Нарын деген жерде туған, руының атымен Қатаған деп аталып кеткен.

Ол 1882 жылы 54 жасында Чышқан деген жерде қайтыс болған, - [2,115] деп жазса, Қатаған Арыстанбек ақын дегенді 1935 жылы Сүйінбай өлеңдерін жариялаған І.Жансүгіров те, 1937 жылы осы екі ақынның айтысын Жамбылдан жазып алдым деген жыршы Ө.Қарғабаев та, Сүйінбай жинақтарына түсінік жазған журналист Е.Естаев та, жинап тапсырған халық ақыны Ә. Сариев, Ә. Нұрлыбайұлы да, зерттеу жүргізген профессорлар, С. Дәуітов, С. Негімов, Б. Сманов та айтқан.

Бұл туралы ф.ғ.д., профессор Б. Ыбрайым: «Сүйінбай мен Арыстанбек айтысты ма, әлде Сүйінбай мен Қатаған айтысты ма деген сауал қазақтың да, қырғыздың да әдебиеттану ғылымында әлі толық анықталып, бұлтартпас дәлелдермен тиянақталып болған жоқ», - [3] деп түйіндейді.

Қазақ-қырғыз ауыз әдебиеті байланысын зертеген, ф.ғ.к., ҚР мемлекеттік сыйлығының иегері Батима Кебекова: «Сүйінбаймен айтысқан Қатаған мен Арыстанбек екеуі екі ақын. Айтыстарын жазып алушылар бір-бірімен шатастырып жібергені кынжылтады», - [4] десе, академик А. Акматалиев Сүйінбайдың 200 мерекесіне арналып өткен ғылыми конференцияда осы пікірді айтқан еді.

Негізінен қырғыз ғалымдарының көпшілігі біздің қазақ ғалымдары секілді көпке дейін Қатаған мен Арыстанбек бір ақын деп келгенімен бұл екеуі екі бас- қа ақын екенін Сүйінбай мен Арыстанбектің айтысының қырғызша нұсқасында нақты айтылған. Онда Сүйінбай Арыстанбекке:

Тура жыйырма бес жасымда,
Аллыбайдың асында,
Ормон, Жантай, Боромбай,
Жаксыларың басында,
Тезек төре, Бөлтірік,
Бұлар болды қасымда.
Жоғары-төмен тартысқам,
Көпті көрген Қатаған
Көп ыршыны матаған...

Онда, Арыстанбек, кайда едің? - [5, 401] деп, нақты сұрау беріп тұр.

Сондай-ақ осы жерде тағы да бір нақтылай кететін нәрсе айтыстың Аалыбайдың асында, Сүйінбайдың тура жиырма бес жасында өткендігі. Бұл Сүйінбайдың туған жылы 1815 жыл емес, көптеген деректерде айтылып жүрген 1825-1826 жылдарға келеді. Ал Арыстанбекпен айтыс 1853-1854 жылдары, Қатағанмен өткен айтыстан кейін бір жылдан асқан соң көп ұзамай өткен.

Сүйінбай мен Қатаған айтысының бізге белгілі алты нұсқасы бар. Тек оның Ө. Қарғабаевтан жазып алған нұсқасы күмәнді. Біріншіден тапсырушы айтыс 1873

жылы Орман ханның асында өтті дегені қисынға келмейді. Біріншіден Орман хан 1854 жылы қайтыс болған, екіншіден, 1868 жылдан бастап басынан бағы, астынан тағы тайған Тезек төренің 1873 жылы айтысқа қатысуы мүмкін емес және айтыста 1854 жылы қаза болған Орман ханға қарата айтылатын мәтін- дер бар. Тарата берсек нұсқада мұндай тарихи сәйкессіздіктер мол.

Сондықтан біз Сүйінбай мен Қатаған айтысының Ә. Сариев жеткізген нұскасын талдауды жөн көрдік. Сөз ыңғайы келгенде айта кететін бір мәселе Сүйінбай мұраларын жеткізушілер ішінде осы Ә. Сариевтің қолжазбалары құнды екенін айтқан ф.ғ.д., профессор Х. Сүйіншәлиевтің пікіріне көңіл аударған жөн тәрізді.

Профессор, ф.ғ.д., М. Жолдасбеков: «Жетісу ақындары мен қырғыз ақындары сан айтыстарда бір-бірімен сынаса жүріп, екі тілде бірдей жырлап, екі тілге тел перзент боп өсіп толысады. Майкөт, Бақтыбай, Сүйінбай, Бөлтірік, Құлмамбет, Жамбыл, Сарбас, Кенен, Үмбетәлі, Өмірзақтар қырғыз тілінде де жосылған жүйрік танылса, қырғыздың Қалмырза, Төкпе, Тогалақ, Халық, Оспанқұл сияқты көптеген өнерпаздары да қазақ тілінде кедергісіз жыр төккен», - деген пікірі қазақ-қырғыз төкпе ақындарының, жыршылар мен жомоқшылардың тығыз байланыста болғанын көрсетеді [6, 232].

Сүйінбайдың Қатағанмен айтысының өткен жылы 1852 жыл деген тоқтамға айтыс туралы пікір айтқан ғалымдардың барлығы дерлік келіссе, айтыс қайда, неге байланысты өтті дегенге келгенде пікірлер әртүрлі.

Сүйінбай мен Қатағанның айтысы туралы профессор С. Садырбайұлы: «Асылы, бұл айтыстың өтілу тарихын әркім әрқалай баяндайды. Мәселен, Жамбыл Сүйінбай мен Қатаған Орман ханның анасына арналған аста айтысыпты десе, Жамбылдың шәкірті Ө. Қарғабаев аталған екі ақынның бұл айтысы қырғыз- дың шоң манабы Алыбайдың асында айтылған деп түсіндіреді [7, 6].

Айтыстың Алыбайдың асында, Сүйінбайдың жиырма бес жасында, өткендігі Сүйінбай мен Арыстанбек айтысының қырғызша жарияланған нұсқасында анық айтылған.

Тереңірек зерделеп қарағанда айтыс Алыбайдың асында болғаны нақты. Себебі 1842 жылы Ыстық көлдің жағасындағы Куммалды деген жерде, қырғыз руларының құрылтайында, Боранбай манап жасының келгендігін айтып хандық сайлауға түсуден бас тартқан соң хандық атаққа Орман хан ие болған.

Орман Ниязбеков Талас өңірінде 1792 жылы туып, 1854 жылы қайтыс болған. 1847 жылы сәуір айында Орман хан Майтобе-Кеклікті–Сенгір деген жерде Кенесарының отыз мың әскерімен соғысып, Кенесары мен Наурызбайды біраз батырларымен тұтқынға алып, кейін Орманханның ең сенімді серігі Жантай қа- зақтың ханы мен сұлтанын өлтіріп, Кенесарының басын Сібір генерал-губернаторына алып барып сыйға тартқан. Бұл үшін Орман хан мен Жантайды патша алтын медаль және алтындап кестелеген шапанмен сыйлап, Кенесары мен серіктерін тұтқынға алды деген қырғыздың он үш сарбазына да алтын медаль берген.

Орман хан 1853 жылға дейін Қырғыз хандығын сақтау үшін Қоқан хандығы мен қазақтарға қарсы патшалық империяның қолдауына сүйенген.

Кенесарыны өлтіріп патша өкіметіне жаққан қызметін пайдаланып қалу және өзінің қол астындағы жерді кеңейту үшін 1853 жылы патша өкіметінен егер Жетісудың Шелек, Шарын елді мекендерін қырғыздарға берсеңіз Ресейдің қол астына кіреміз деген талап қойған. Ол өтініші орындалмаған соң қырғыздың Байсоорун (Семёнов шатқалы) елді мекеніне барып қоныс тепкен [8, 6.]

Сонымен қатар Сарыбағыш руынан шыққан Орман ханның Бұғы руынан шыққан, қазақтармен үнемі қатар отырған, жаз айларында Текес өзені мен Кеген жайлауларына

дейін көшіп-қонып жүрген, кезінде Ш. Уәлиханов, Семёнов-Тянь-Шанскийге көмек көрсеткен Боромбай Бекмуратұлымен де билік, жер мәселесіне байланысты келіспеушілігі болған. Бұл келіспеушілік Орман ханның Ыстық көлде Боромбай ие болып отырған жерлерді өз билігіне алу мақсатында соғыс ашумен және өзінің тұтқынға түсуімен аяқталады.

Боронбайдың Орман ханды тұтқыннан босатпақ болғанын естіген, кезінде Орман хан ұры деп, алты ай тұтқында ұстап, құлағын кескен, Боронбай манап Орман ханға үлкен айып төлеп әрең құтқарған Балбай батыр Ормон ханды тірі жібермес үшін ат үстінде отырған жерінен найзамен шаншып өлтірген. Ормон ханның өлімі туралы СемёновТянь-Шанский: «Қолында тұтқында болған Орман ханды Бұғы руына қарсы соғыс ашпаймын деген сөзін алып Боронбай босатпақ болады. Мұны естіген Ормон ханда кегі бар Балбай батыр оны ат үстінде отырған кезінде найзамен жаралайды. Осы жарадан Орман хан Боронбайдың баласы Омурзактың (Орман ханның күйеу баласы) киіз үйінде, үй иесінің әйелі,өзінің сүйікті қызының қолында қайтыс болды», - деп жазды [9,36].

Орман ханға бұлай толығырақ тоқтап отырғанымыз біріншіден Талас, Шу өңіріндегі шешесіне Орман ханның Ыстық-Көлде ас беруі сенімсіз, екіншіден 1847 жылы туысын өлтіріп, басын кесіп патша өкметіне сыйға тартқан Орман хан қанша ас берсе де оған Тезек төренің келуі, беті барып Орманханның шақыруы мүмкін емес. Сондықтан да айтыс Аалыбайдың асында, Ыстық-Көлде өткен. Біз қанша іздегенімізбен Аалыбай манап туралы дерек таппадық, бірақ Аалыбай Боронбай манаптың Ыстық-Көлдегі негізгі серіктерінің бірі болған.

Орман ханға мойын ұсынбаған, қырғыз бен қазаққа сөзін өткізген Боронбай манап кім десек тарихи құжаттар ол туралы былай баяндайды.

Боромбай Бекмуратұлы 1870 жылы Ыстық-Көлде туып, 1858 жылы сонда қайтыс болғанған. Бұғы руының бас манабы.

Жас кезінен өзінің ақылдылығы, ұйымдастырушылығы, алысты болжай білушілігі мен есеппен жүре білетінділігімен және шешендігімен көзге түскен.

Ыстық-Көлдің бас манапы Бирназар қайтыс болған соң Боронбай бас манап болып сайланған.

1816 жылы Алим хан билеген уақытта Қоқан басып алған Оңтүстік Ыстық-Көлді қайтару мақсатында қоқандықтарға қарсы көтеріліс ұйымдастырады. Боронбай жасақтары Қарақол, Барскоон камалдарын басып алып, қоқандықтарды өз жерлерінен қуып шығады.

Бұл Боронбайдың абыройын асырып Рессей, Қытай елдерімен елшілік байланыс орнатуға мүмкіндік беріп қана қоймай, алтын кездік, алтынмен жалатқын қызыл шапан, яғни Ыстық-Көл, Текестің басқарушы сұлтаны деген белгісін алуға да жол ашады. Қоқан, Бұқар, Қытайдың кейбір құжаттарында Боронбайды: «Ыстық-Көл, Текес сұлтаны, Бұғы руының бас және заңды билеушісі» деп жазады [10, 8.]

Осыдан кейін Бұғы руының жері орыс патшасының Оңтүстік Азиямен байланысының күре тамырына айналады. Ш. Уалихановтың да Қашқар сапарын осы Бұғы руының жері арқылы басталғаны да осыдан.

Сарыбағыш руы мен қоқандықтарға қарсы тоқтаусыз қақтығыс Боронбайдың руын әлсірете бастаған соң 1844, 1848, 1853 жылдары ол патша үкметіне өз руын патшалық Рессейдің қол астына алуын сұрап бірнеше рет елші жібереді. Бұл өтініш тек 1855 жылдың 15 қаңтарында ғана орындалады. Бұл кезде Боронбайдың жиырма мың сарбазды құрайтын күшті сарбазы, он бір мың киіз үйден тұратын халқы, жүз мың жылқысы болған. [10]

Ақыл мен қулық, аброй мен батырлық бір бойына жиналған Боронбай Орман ханмен арасы суыса бастағанда туысы Аалыбай манапқа ас беріп, оған қазақ сұлтанын,

билерін алты ай бұрын шақырып, Кенесары қазасынан кейін шиеленісіп кеткен екі ел арасын қайта жақындатуға тырысқаны сенімді. Сондай-ақ қоқан мен орыс, қытай билігі арасында өзінің саясатын жүргізіп отырған Тезек төреге де көптен бері аралас құралас болып келген, Ыстық-Көлдегі ықпалды манап Боронбаймен байланысын бекітіп, тіл табысу керек болған.

Сөз реті келгенде айта кетейік бұл байланыс 1856 жылдары Сарбағыш руы Орман ханның құнын сұрап Бұғы руымен араздасып Тезек төренің алдына төрелік сұрай келгенде Сарбағыштарға: «Атам Кенесарының өліміне құн төлеп пе едіңдер?», - деп төрелікті Бұғы руының пайдасына шешуге де әсер еткен секілді.

Сүйінбай мен Қатаған айтысын ұйымдастырып отырған Боронбай манап – жай манаптың бірі емес, ханмен тересесі тең айтқанын орындата алатын тұлға.

Сүйінбай мен Қатаған айтысы – басқа айтыстарға қарағанда ерекше, қазіргі сөзбен айтсақ классикалық айтыс. Айтыскер ақындар бұл айтыстың бұрынғы айтыстарынан басқаша айтыс боларын сезіп үлкен даярлықпен, халық, елді билеген төре мен билер алдында жауапты сезіп келген. Бірақ Қатаған Сүйінбайдың келгенін білсе, қырғыздар Қатағанды айтысқа дейін Сүйінбайға да, қазақтарға да білдірмей жасырын ұстаған.

Айтыс Сүйінбайдың қырғыз манаптары мен батырларына сәлем беруінен, көңіл айтуынан басталады.

Жүйріктер жеткізбейді қою шаңға,
Қосылар қырағылар қашқан анға.
Хан Жантай, Қара Бәйтік, Әтекеңе,
Келіп ем сәлемдесе Орман ханға [5, 157].

Бұл бастау Сүйінбай жинақтарында түрлі өзгерістермен жарияланып келген. Ақынның 1975, 2010, 2014 жылдарда жарияланған жинақтарында бұл сәлемдесу бес шумақ болса, 1990 жылғы жинақта үш шумақ. Бірақ 2010 жылғы жинақта бесінші шумақ басқаша өзгертілген.

Ақын неге Жантайды хан деп отыр, негізінде қырғыздардың 1842 жылы сайлаған ханы Орман ғой деген деген оймен тарихи деректерді қарағанымызда Жантай Карабекұлы 1794 жылы Нарында туып, 1868 жылы қайтыс болғанын, өмірде оны қырғыздар бірде батыр, бірде хан деп атағанын, Жантай Орманды хан сайлауға бар күшін салғандығын көруге болады.

Сондай-ақ, 1840 жылы Туық-Булун деген жерде туып, Ыстық-Көлдін Күнгей-Аксуында, Чон-Кемінде (Тар-Суу) бесінші сәуір 1912 жылы қайтыс болған атақты Шабдан манаптың әкесі екенін таптық.

Сарыбағыш руының манабы болғандығы және 1854-жылы Ормон ханын өлімінен соң Жантайдың билігі күшейген. Орыс әкімшілігінің сеніміне кіріп, оны өз пайдасына барынша пайдаланған.

Жантай Орман хан өлген соң қырғыз руларын бастап орыс әскерімен бірге қоқандықтардан қырғыз елін босатуға, тіпті Ұзын-Ағаштағы соғысқа да қатысып, баласы Шабданға билікке жол ашып берген.

Сүйінбайдың сөзін бұза-жара жыр төккен Қатағанның жыр жолдарынан оның төкпе сазын естімей-ақ зор дауылдың, ерекше екпіннің күшін сезуге болады. Ол жай сөз емес басына тиген оқыс соққыдай есеңгіретіп тастайтын:

Сүйінбай, тоқтат сөзіңді,
Ояйын ба көзіңді!
Ақынмын деп ойлайсың,
Мен тұрғанда өзіңді, - [5, 159] деп келетін сөздер.

Қатаған мұнымен тоқтап қалмайды Орман хан, Бәйтік бегі бастаған қырыздың

бетке ұстар мықтыларын айта келіп, ақындарға тән салтпен:

Қатағанға, Сүйінбай,
Ұрындың келіп қайтадан.
Қырғыздан шыққан жүйрікпін,
Құс мойынды, қоян жон,
Тұлпардан туған жатаған, - деп өзін бір көтеріп алып:
Менің атым Қатаған.
Қоңырбөрі асында,
Бес жүз жылқы матаған
Қазақ-қырғыз таңырқап,
Қатаған шайыр атаған, - [5,185] деп өзінің осал ақын еместігін білдіреді.

Қатағанның осы жыр шумақтары Сүйінбай ақынның 2010 жылғы шыққан жинақта жолдары, шумақтары қысқарып, сөздері өзгертіліп, кей жерлерде шумақтардағы жолдар ауысып кетіп отырған.

Мұндай өзгерістер көп болғандықтан оны кеңірек талдау негізгі зерттеу нысанынан ауытқып жіберетін болғандықтан оны кейінге жеке текстологиялық жұмыс жасайтын зерттеушілер үлесіне қалдырдық.

Қатағанның дауылдай төкпе жыры, онды-солды сілтеген қомызы Сүйінбайды, оны ғана емес Сүйінбайдың тілеуін тілеп отырған бар қазақты абыржытып тастағанын:

Қашырма, төрем, қаныңды!
Кіргізейін жаныңды.
Қатағаннан жеңілсем,
Талап алғын малымды.
Іздегенім осы еді,
Өз-өзінен қағынып,
Қатаған сөзден жаңылды,
Қызып тұрған темірге,
Өзі келіп қарылды, - [5,188] деген жыр жолынан көруге болады.

Сүйінбайға, қалың қырғыздың ортасында, қырғыздар керемет ырчы деп санап, қазақтарға білдірмей алып келген, қырықтан асқан жасында талайды сүріндірген Қатағандай дарынды ақынымен айтыса кету оңай емес еді. Сондықтан да сырын көп білмейтін қарсыласының өзіне керек осал тұсын таппайынша көсіле сілтемейтін Сүйінбай Қатағанның өзі бастаған, қарсыласына сес көрсету әдісімен:

Алмас құрыш қылышпын,
Алтыннан соққан сабымды.
Наркескенге жолықтың,
Шашармын судай қаныңды!
Қабағын шытса Сүйінбай,
Тарту қылып тартарсың,
Қойнындағы жарыңды...
Ұяты жоқ Қатаған,

Жүрегің не ғып қабынды, - [5,197] деп өзінің де осал ақын емес екенін, бүгін Қатағанға да оңай болмайтынын бір сыйпап өтеді.

Бірақ Қатағанды ұстайтын жер жоқ. Кезекті көп күтірмей қарсыласына бұрады.

Қатаған не айтар екен дегендей құлақ салады. Қатаған да бұл әрекетті балуандардың бір-бірін андыған әрекеті секілді екенін түсініп:

А, Сүйінбай, Сүйінбай!
Бұл айтқаның көп емес,
Ештемеге сеп емес.

Белгілі кептен қозғалық,
Құр бекерге кикулап,
Аузымыздан тозбалық, - [5, 59] деп Сүйінбайдың бетін өзіне қаратып алып:
Шоңдық кімде, Сүйінжан,
Байлық кімде, Сүйінжан,
Көптік кімде, Сүйінжан,
Беглік кімде, Сүйінжан?
Шоңдығымды айтайын!

Байлығымды айтайын,
Көптігімді айтайын,
Бектігімді айтайын! - [5, 167] деп қырғыздың Орман ханы, манаптарын, олардың байлықтарын бір шолып шығып қырғыз руларын дәріптеуге ауысады.

Сүйінбай Қатағанды ұстар жерін енді табады. Байлық деген кімде жоқ, бүгін бар да ертең жоқ. Ол Сүйінбай білетін тақырып. Бектік деген біреуде бар, біреуде жоқ. Қатаған өз аузыңнан қағындың, екі ата қырғыз қалың қазақтан көп пе, тыңдағын:

А, Қатаған, Қатаған,
Қатаған тәуір ақын деп,
Мұның несін атаған!
Көптігіңді білемін,
Екі атаның ұлысың,
Жаралған жанның бірісің,
Мен шынымен сөйлесем,
Жұртта қалған иттей боп,

Қу далада ұлырсың, - [5, 170] деп бір желпініп алған Сүйінбай қазақ елінің рулары, олардың қасиеті мен қадірін, сол рулардан шыққан билер мен батырларды тоқтамастын жырлап кетеді.

Жырды тоқтататын тылсым күш қайда? Қазақтың бар жақсысы мен жайсаңы, рулардың аруағы Сүйінбайды қолдап кете барды.

Қазақ руларын айтып жырлай жөнелгенде Қатаған ғана емес, Қатағанға Сүйінбай туралы бар мәліметті жеткізген манаптар да өздерінің Қатағанға қазақ рулары туралы мол дерек бермегеніне өкінген тәрізді.

Қатаған қазақ рулары туралы толық мәлімет алса ол тақырыпқа жолар ма еді? Ол аз болғандай Сүйінбай:

Шала сөйлеп шаңқылдап,
Қараттың жерге манапты.
Бағын бастан ұшырып,
Хандарың отыр қысылып.
Көппін деп маған айтпай-ақ,
Баймын десең жетпей ме?! - [5, 172]

желкелей түседі. Бұдан ары айтыстың мәні жоқ, Қатағанның айтатын сөзі жоқ. Ол да өз елінің мәрт ақыны, жеңілгенін түсінді.

Семсер тілмен сермескен екі ақынның тілі өткір, танымы тапқыр, жеңіске деген құлшыныстары да жігерлі, айтыстың сөзі де, желісі де шымыр, тастүйін жинақы, тау суындай қарқынды, екпінді болғанымен бұл айтыста Қатаған жүйелі сөз қисынынан жаңылғандықтан аталы сөзге тоқтап, уәжге жығылады.

Сүйінбай осы айтыста тағы да өзінің озық ойлы, өткір тілді, сөзді астарлы оймен көркем жеткізе білетін ақын екенін дәлелдей білді.

Топ бастаған бұлбұлмын,
Сөз бастаған жүйрікпін,

Судан шыққан сүйрікпін,
Бәйгеден озған дүлділмін, - деп, Сүйінбай Қатағанның мысын басып, қанатын қайырады.

Қатаған бір сөзінде өзін алмас болат қылышқа баласа, Сүйінбай өзін жай алмас құрыш қылыш емес, сабы алтыннан соққан қылыш екенін айтады. Осылай Сүйінбай өз деңгейін биіктете, айбынын асыра түседі.

Қарсы шапқан қырғиға,
Ажалы жеткен торғайсың,
Ажалы жеткен қарғасың,
Бүркітпенен ойнадың,
Жауған қардай борайын,

Алды-артынды орайын, - деп, Қатағанның дауыл тұрғандай аптығын басады.

Қара Бәйтік жеңісті Сүйінбайға берді, Кенесарымен соғыста қырғызды жеңіске жеткізген қазақтың ала ауыздығы екенін Жанатай батыр тағы бір есіне алып, Қатағанға: «Қазақ ала ауыз ел, соны неге айтпадың, Қатаған», - деп ашуланып шығып кетеді.

Бәйтік Қанаев қазіргі Бишкек қаласының Алаарча елді мекенінде 1822 жылы туып, 1885 жылы сонда қайтыс болған. (Қара Бәйтік) Солто руының шоң манабы, 1867 жылы С-Петербургқа, патша сарайына қырғыздың жеті руының атынан барып III дәрежелі Әулие Станислав орденін мен гаухар көзді жүзік алған. 1868 жылы 13 қыркүйекте Солто руының болысы болып сайланған.

Сүйінбай мен Қатаған айтысы туралы ой пікірді түйіндей келгенде айтыстың логикалық, композициялық шешімі осы екені көреміз. Ал айтыстың соңына Сүйінбайдың тілегін, Мейіз қызды қосу (1990, 2010, 2014 ж. басылымдар) бұл кейін қосылған қоспа, яғни Сүйінбай Арыстанбекпен айтысынан алынған жыр жолдары. Сондай-ақ Қатағанның: «Қоңырбөрі асында» (1975 ж. «Қоңырбайдың асында» деген жыр жолы да ойлануды керек етеді. Шамасы бұл айтыс Қоңыр-бөрік елінде, Албанның бір атасы өткізген аста болған тәрізді. Себебі Қатағанның бұдан арғы жыр жолында:

Қазақ, қырғыз таңырқап,
Қатаған шайыр атаған,-

деген, яғни айтысты тыңдаушы қазақ, қырғыз екені нақты айтылған. Сондай-ақ ежелден келе жатқан бөрі тотеміне байланысты Албан руының Қызылбөрік және Қоңырбөрік аталарының ежелгі атауы Қызылбөрі, Қоңырбөрі болғанын п.ғ.д., профессор Т. Баймолдаев «Мұқағали» журналында жазған да еді.

Тағы бір ойлануға тұратын, көп жылдар қазақ, қырғыз ғалымдарын Сүйінбаймен айтысқан Қатаған деген ақын бар ма деп дауға қалдырған мәселе Қатаған қандай ақын, ол туралы неге дерек жоқ деген сұрақ. Біздіңше оның бір ұшы Жантай ханға барып тіреледі.

1852 жылы өткен Сүйінбай мен Қатаған айтысында 1847 жылы сәуір айындағы қырғыздармен соғыста қолға түсіп, өлтірілген Кенесары мен Наурызбай оқиғасы, оқиғаның басты кейіпкерлері Орман хан мен Жантайдың және Кенесарының туысы Тезек төре отырғанына, сондай-ақ ол қырғынды асқа қатысып отырғандардың барлығы білгенімен Кенесары мен Наурызбай өлімі туралы екі ақын да жақ ашпайды. Шамасы бұл сол кезде Ыстық-Көлде ықпалы зор Боронбай мамаптың екі жаққа да қойған талабы секілді. Қолынан биліктері кете бастаған Орман хан мен Жантай батырға қазақтармен жауласу онша ұтымды болмаса, енді ғана Ұлы жүздің бар билігін қолына жинай бастаған Тезек төреге де қырғыз манаптарымен араздасу керек болмағандықтан екі жақ та Боронбай талабына мойын ұсынған тәрізді.

Жантай батыр үшін қазақтан тағы бір рет есе қайтару, ол Тезек төренің алып келген ақынын жеңіп, масқара ету еді. Оның бұл ойы орындалмады. Осыдан кейін

Жантай манап Қатаған тағдырын шешкен, яғни ақын ретінде еш жиынға қатыстырмаған секілді. Сүйінбайдың көрегендікпен айтқан:

Шығарма, Қатаған үнінді,

Есіңе сақта құлаған,

Қанатың сынған күнінді, - деген жыр жолдары шынында да Қатағанның қанатының сынған, басынан бақыты тайған күн болған секілді.

Осылай Шоң Нарында туған дарынды да, талантты, дауылпаз ақын Қатаған Нарын манаптарының құрбандығына айналып, аты белгісіз болып, еліне сыймай біраз уақыт қазақ ішінде өмір сүріп, кейін Ыстық-Көлге келіп қайтыс болған.

Кейінгі кезде жарияланып жүрген қазақ ақыны Бактыбай Жолбарысұлы айтысатын Қатаған деген ақын бар.

Айтыс мәтініне көз жүгірсек Бактыбай оны қырғызға сіңген қазақ деп жырға қосады. Сондай-ақ Қатағанның жасы келген кәрі екені де тілге тиек етіледі. Егер Сүйінбаймен айтысқан [Қатаған](#) осы болса онда ол – өмірдің соққысын жеп қазақ ауылдарында жүріп, Нарыннан Ыстық-Көлге келіп дарыны мен арынынан айырылған ақын.

Сүйінбай мен Қатаған айтысына байланысты ой түйіндесек бұл айтыс – Сүйінбайдың да, Қатағанның да атын алты алашқа таратқан сөз сайысы. Айтыстың нақты нұсқасы деп 1990, 2014 жылдардағы ақын жинағына жарияланған нұсқаларды айтуға болады.

Сүйінбайдың айтыс өнерінде шеберлігін көрсететін тағы бір айтысы қырғыз ақыны Арыстанбекпен айтысы.

Сүйінбай Қатағанмен айтысқаннан кейін бір жылдан аса қырғыздың тағы бір таланты, суырып салма ақыны, шебер комузшысы, талай дастанды жатқа айтқан ыршысы, комузшысы Арыстанбек Байлошұлымен айтысқан.

Бір жылдан соң, яғни 1853 жылы айтысты деп отырғанымыз айтыс мәтінінде айтылатын Орман хан 1854 жылы Боранбай манаптың қолына тұтқынға түсіп, төрт-бес ай тұтқында болып, Балбай батырының найзасынан қайтыс болады.

Бұдан дейін, яғни 1953 жылы Орман хан патша билігінен қазақ жері, Шелек пен Шарынды өзіне беруді сұрап хат жазып, қолдау таппаған соң Боранбай манаптың иелік ететін жерін басып алмақ болып, соғыс ашып, соңы оның өліміне алып келгенін жоғарыда айтқан едік. Айтыс өткен кезде Орман хан мен Боранбай манап арасы, екеуі туған құда болғанына қарамастан, құдалықтан гөрі дұшпандыққа айнала бастаған кез еді. Сондықтан да Боранбай бір жағы қазақ төресі мен билерімен тығыз араласу үшін әкесінің асына шақырса, екінші жағынан Кенесары мен Наурызбай батырдың өліміне кінәлі Орман хан мен Жантай батырды қазақтардың алдында әшкере етуді де ойлаған секілді. Оған мысал Қатағанмен айтыста бір ауыз айтылмайтын қазақтың қос боздағының өлімі қырғыздан болғанын, қазақ үшін аброй Абылай ханға байланысты кейбір ұнамсыз деректерді Арыстанбектің осы айтыста қозғауы.

Арыстанбек пен Сүйінбай айтысы Жетіөгіздегі (Жеті өзен) Боранбай манаптың әкесіне берген аста өткен. Бұл аста да дәстүрлі ат жарыс, палуан күрес, найзамен сайыс, жамбы ату өтіп, ақындар айтысы болған.

Бұл асқа Тезек төре, Сүйінбай, Сыпатай батыр, Ысты Бөлтірік шешен және т. б. қазақтың белгілі ру басылары, билер, батырлар қатысады.

Сүйінбай мен Арыстанбектің айтысы қырғызша Бишкекте бірнеше мәрте жарияланды (Арыстанбек. Ырлар. -Бишкек, 1994).

Қазақ тілінде бұл айтыс Б. Әбілдаұлының алғы сөзімен 2001 жылы «Қазақ әдебиетінің» 5 - қазан, № 40 санында жарық көрді.

Арыстанбек Сүйінбайдан басқа қазақ ақыны Қаңтарбаймен, қырғыз ақындары Таластық Чонду, Қарқарада Жеңижок (Өте) Көкөұлы (1860-1918) ақындармен айтысса, Ормонұлы Сейилкандымен күй жарысына түскен.

Сүйінбай мен Арыстанбек айтысын терең түсіну және Арыстанбек ақынның ел айтып жүргендей Қатағанға еш қатысы жоқ екеніне толық көз жеткізу үшін Арыстанбектің өмір тарихына байыппен көз жіберу қажет.

Арыстанбек Бойлошұлы 1824 - жылы Ыстық-Көл облысының Сыртты атты жерде туған. Шебер комузшы, суырып салма төкпе ақын, сазгер болған. Бұғы руының Тынымсейіт атасынан. Қатаған руынан емес және Нарында тұмаған.

Әкесі Бойлош би екі әйел алған. Бәйбішесінен бес бала, тоқалы Төрөханнан екі бала көрген. Арыстанбек тоқалдың баласы. Әкесі Бойлош би ертерек тоқалы Төрөханды бала - шағасымен «салбар» жасап тастайды.

«Салбар» – қырғыз елінің бай, манаптарының әйелі мен балаларына әйелі-нің жасаған кінәсі, немесе күйеуінің әйелінен көңілі суығанда оқшаулап, көмек бермей қоятын дәстүрі болған. Бірақ талақ қылып босатпаған. Ел көшсе көше алмай, жейтін тамақ таппай, малмен араласып қу тіршілік көреді. Сондықтан да Арыстанбек жастайынан қой мен қозы бағып, өмірдің қиындығын көріп өседі. Бұл Сүйінбаймен айтысында толық көрініс табады.

Жасы он екі-он үшке келгенде түс көріп, би әкесіне барып: «Атаке, қой шетінде түнде жатып, түс көрдім. Қос өркеші баладай ақ түйеге мініп алыппын. Боз түйе шекпен екен үстімдегі кигенім. Ақ төбе жерге шығып алыппын. Ақ комузды қолға алып, шертіп жатқан екемін. Ақ төбені қоршаған қазақ, қырғыз қалың ел қобыз шерткеніме тегіс ырза болып, қошаметтеп, батасын беріп жатты», - деп түсін айтады. Әкесі: "Түсің түс келсін, зобалаңың зор болсын. Жаманның түс көргені де жаман, жүр солай, салбар», - деп, Арстанбекті үйден қуып шығады.

Арстанбек 16 жасқа шыққанда ырчы катары елге таныла бастайды. Ел арасында жыр жырлап, комуз тартып күн көреді.

Осылай жүрген күндерінің бірінде қырғыз жерін билеп тұрған Андижандағы Алымбек датқа бір іске кінәсі бар Бойлош би бастаған қырғыздың Тынымсейіт руының біраз адамдарын Андижанға айдап алып келу үшін сарбаздарын жібереді.

Алыс елдерді бір көруге аңсап жүрген Арыстанбек әкесіне келіп өзін де ала кетуді өтінеді. Бірақ: «Біз тойға бара жатқан жоқпыз», - деген жауап алады, бірақ күндес шешесінің балаларының малынан бір құнанды ұрлап мініп, жасырын Андижанға бет алғандардың соңына ереді. Барған соң абақтыға жабылған әкесі мен туыстарында жұмысы болмай сол маңдағы қырғыз айылдарын аралап комуз тартып, жыр жырлап, аз уақытта бар қырғыз елді мекеніне танымал бола бастайды.

Ел арасында комузды шебер ойнайтын, жырласа бұлбұлдай сайрайтын жас қырғыз жігіті жүр деген хабар Алымбек датқаға жетіп нөкерлерін жіберіп іздетіп, тауып алады.

Қасына жинаған жақындарымен өзінің комузшыларын тамашалап отырған Алымбек датқаға Арыстанбекті алып келісімен ол өз комузшыларының тартқан күйін жас жігіттің қайталап шертуін бұйырады. Датқа тапсырмасын мүлтіксіз орындаған Арыстанбек бір сәт өз күйін тартып оны қайталауды датқаның күйшілерінен өтінеді. Олардың еш қайсы Арыстанбек күйін толық тарта алмай жеңіліске ұшырайды. Осылай ол Сүйінбай айтыста тіліне тиек ететін Андижан, Қоқан, Наманган, Маргелан жеріне аяқ тіреп, бірнеше жыл алдына жан салмаған комузшы, ыршы болады.

Өзі мен шешесіне жасаған қиянатына қарамай Алымбек датқаны көндіріп әкесі мен руластарын босатқызып, еліне қайтарады.

Алымбек датқаның қасында біраз жыл жүріп дүние, мал жиып алып датқаның рұқсатымен және ол сыйлаған қыруар олжаман еліне қайтады. Сүйінбай тілге тиек ететін ала шапан, көк шапан, көп шапан осының айғағы.

Абақтыдан босап келген руластары жеткізген оның даңқы қырғыз еліне тез тарайды, ыршыны зор құрметпен тосып алады. Қырғыз жерінде ешбір үлкен той, ас Арыстанбексіз өтпейтін жағдайға жетеді. Қырғыздар қазақтармен бас қоса қалса да Арыстанбекті қалдырмауға тырысады. Осылай ол қазақтың Сүйінбай, Қаңтарбай секілді жыр жүйріктерімен айтысады.

Арыстанбек елге келген соң Сарыбағыш руының жеріне жақын қоныстанады, бірақ 1848 жылдардан кейін Бұғы мен Сарбағыш руларының арасы шиеленісе бастаған соң алдымен Ыстық-Көлге, 1850 жылдары Боронбай манаптың еліне, Жетіөгізге көшіп келеді. Яғни Арыстанбек Қоқан қысымын, Кенесары мен қырғыздар соғысын, патшалық Ресейдің қырғыз жерін отарлауды өз көзімен көреді. Соңғы оқиға оның 1852-1870- жылдары жазған «Тар заман» атты дастанында толық суреттелген.

Арыстанбек Сүйінбай мен Қатаған айтысының ішінде болған, Орман хан мен Жантай батырдың Қатағанды білдірмей алып келіп қазақтардың сағын сындырмақ болған әрекетінің куәгері.

Нарыннан шыққан Қатағанды арнайы алып келіп, сол кездері аты шыққан Арыстанбекті Боронбайдың адамы ретінде сырт қалдыру қырғыз ханының Боронбайға сенбегендігінің де белгісі.

Арыстанбек «Кожожас», «Төстік», «Бердикожал жалғызым», «Чоро», «Бес қазақ» дастандарын, «Манастың» «Көкөтайдың асы» үзіндісін жылаумен де аты шыққан жыршы, бес жүзге жақын күй тартып, «Арстанбектің арман күйі», «Кербез», «Солтон сары», «Кетбұға», «Ат чубатар ботой» және т. б. екі жүздей күй шығарған күйші де болған.

Арстанбек Бойлошұлы 1878-жылы [Нарын облысында](#) каза болып, Ыстық-Көлдін теріскейіндегі Чычқан елді-мекеніндегі Ташкия бейтіне жерленген

Ақынның Нарын облысында тұрды деген дерек жоқ, бірақ зерттеушілердің барлығы сонда қайтыс болғанын жазады.

Арыстанбектің өмір тарихынан көріп отырғанымыздай ол Сүйінбайды, қазақ елінің тарихи оқиғаларын, жыраулардың толғауларын жақсы білген. Оның бір ғана мысалы ақынның «Кетбұға» дастанын шығаруы.

Сүйінбай мен Арыстанбектің айтысының жарияланған үш нұсқасын салыстыра отырып біз Ө. Карғабаев, Ә. Нұрлыбаев нұсқаларында көптеген қоспалары бар екенін байқадық.

Сүйінбай мен Арыстанбек айтысы қазақ ақынының қырғыз манаптары мен ханымен сәлемдесуден басталады. Бұл Сүйінбайдың барлық айтысында қолданатын әдісі десе де болады. Қарсыласына, не отырған көпшілікке сәлемдесіп отырып, Сүйінбай барлау жасайды.

Жүйрік акын Сүйінбай жыр бастаған,
Тастақ ұрып, арғымақтай бой тастаған
Хан Орман, Қара Бәйтік, батыр Жантай...

Басыңа кидің бөрік қызыл алтай, - деп бастап, біресе Қатағанмен, біресе Арыстанбекпен айтыстары деп жүрген нұсқаларда көшіп жүрген қырғыз манаптарынан тілек тілеу жыр жолдарын төге жөнеледі:

Осы отырған манаптар,
Айтқан сөзді жаратар,
Ер тоқымы алтыннан,
Бір ат бергін мінерге.
Алтын шапан жабарсың,
Әсем етіп киерге, - деп төге келіп:
Өздерің біліп қосарсың,
Тағы да болса қалғаны, - [5, 387-388] деп тоқтайды.

Бұны айтқанда өзінің басы қырғызға сыймай жүрген Орман ханның, Кенесарының қаны мойнында жүрген Жантай батырдың, олардың сойылын соғып жүрген Қара Бәйтіктің тілегенін бере алмасын Сүйінбай білмеді деу мүмкін емес. Бұл шабуыл, қарсыласының аузына сөз салу. Бұл қақпанға Арыстанбек өзі келіп түседі:

Ау, Сүйінбай тоқтағын,
Әлсіздің сөзін қозғадың,
Мойныға дорба асынып,
Алақан жайған тазбысың./
Ыршылығың пәс пе еді?
Кеше Алыбайдың асында,
Хан Боронбай басында,
Ақылмандар қасында,
Бел ауыртпай бәйге алып,
Құнығып қалғанға ұқсайсың, - [5,389] деп қобызын безілдете жырлай жөнеледі.

Иә, Арыстанбек Сүйінбай мен Қатаған айтысын Боронбай өткізгенін, оны хан дегенінен білдірсе, көптігімді айтам деп құлаған, екі орамға келмей жеңілген Қатағанды еске салып, Арыстанбек оңай жаңғақ емес екенін білдіреді.

Арыстанбектің төре тұқымдарының Абылайдан тарта тарихын жете зерттегенін, қазақтың осал жері Кенесары мен Наурызбайдың қырғыз қолынан қаза табуы екенін білгендігі айтыстың келесі жолдарында анық көрінеді.

Арыстанбек Сүйінбай сұраған нәрселердің бәріне тоқтала келе қазақты кемсіте, төрелерге тисе келе:

Қырғызға қырғын салам деп
Абылай хан бізге жармасты,
Бегімжан сұлу ғашығы,
Белгілі қылған осыны, - деп Абылайға бір тисіп алып, ауызды тереңірек салады.
Абылай құлдың тұқымы,
Кенесары, Наурызбай,
Кесірлі шықты осылай,
Көрші жатқан қырғызды,
Жөн, жайына қойыспай,
Қылышын қанға қандаған,
Арам қалмақ тұқымы,
Кімге азап салмаған.

Оны да аз көріп, Сүйінбайды біржолата тұқыртып алу мақсатында:

Сарбағыш, Солто бірігіп,
Жантай, Бәйтік бас болып,
Орман қолды бастаған,
Жаулаймын деп келген Кененің,
Басын кесіп тастаған,
Наурызбайдай батырдың,
Жұлынын жұлып сабынан,

Жүрегін суырып қабынан, - деп Сүйінбай емес, бар қазақ көтере алмайтын ауыр сөзді жүйткіте жөнеледі.

Арыстанбек бұл жолдарды жай сес көрсету, қазақ ақынын тұқырту үшін айтып отырған жоқ. Абылайдың шешесі түрікпен құлдың қызы болғанын және Бұқар жыраудың:

Ай, Абылай, Абылай,
Он бір ғана жасында,
Әшейін-ақ ұл едін.

Он бес жасқа келгенде,
Әбілмәмбет төренің
Арқада жүріп қанғырып,
Түйесін баққан құл едің, - тоғауын, Абылайдың қырғыз жеріне жасаған шабуылын біліп, зерттеп, содан өзіне керекті деректерді тілге тиек етіп отыр.

1754-1755 және 1764 жылдары қырғыздар Жетісудың біраз ауылдарды басып алып, кейін, Абылай бастаған қазақ батырлары Ақсу, Көксу, Шу бойында қырғыздармен соғысып, көп ұзамай Іленің сол жағасын, Шу бойын қырғыздардан тазартқанын, қазақ пен қырғыздың Нарынқолдан Қордайға дейін тартылған шекарасы жорықтың нәтижесі екенін білмей отырған жоқ, тек өзіне керекті, Абылайдың қырғыздарға шабылуын, қырғыздардың қырылуын алға тартып отыр.

Бұл Арыстанбектің Сүйінбаймен айтысуға жан-жақты даярланып келгенін көрсетеді. Сондай-ақ қазақтар алдында қазақ сұлтандарының өліміне кімнен келгенін де ашық айтады. Бұл Ормон хан мен Жантай батырға қарсы Боронбай саясаты.

Арыстанбек өз сөзінде тек қазақтарға қарсы білгенін айтып қана қоймайды, өзінің керемет ақын, сайраған бұлбұл екенін де көрсете біледі. Ол өзінің ақындығын, жеткен жетістігін Сүйінбайға сес етіп:

Арыстанбектей ақынды,
Әр санат сөзге жақынды,
Аңғарып алшы кім болған?
Белсеніп жырлайды Арыстанбек./
Көп ақынмен айтыстым,
Көп ішінде тартыстым,
Комуз күйі жағынан,
Еш кім менен өткен жоқ,
Ешбір ыршы жыққан жоқ, - [5, 396] деп төге жөнеліп, жеріңе жеткізген шығармын, тағы айтарың бар ма деп тоқтайды.

Арыстанбек ырын тыңдаған Сүйінбай да аңдығанын, өзіне керек жерін тапқандай жырға кезек береді.

Тектімін деген Арыстанбектің «салбар» тексіз ақын екенін, мені құлдың баласы десең сен «қырық қыз бен қызыл иттен» тумап па едің деп ежелгі қырғыз фольклорындағы қырғыздың туу тарихы мен жоғарыда Арыстанбектің өмір тарихындағы Арыстанбек үшін келеңсіз жайларды алдына тартады:

Ау, Арыстанбек не дейсің?
Сөзге кезек бермейсің,
Тектімін дейсің, Арыстанбек,
Тегінді жақсы білемін...
Қырғыздың бар ма атасы?
Қызыл иттен таралған,
Қырық қыз сенің көрөңгөң, - деп бір қайырып алып:
Бай баласы болсаң да,
Би үйіне сыймаған,
Бидің төрін баспаған,
Сен салбардан туған ғаріпсің, - деп жалғастыра келіп, өзінің тегін сұраған Арыстанбекке:

Тегінді айтып мақтандың,
Мені тексіз деп айтып қаптадың.
Ата тегім менің жыр болған,
Жыр менен күйге пір болған.
Сендерде Қабандай жыршы кім болған,

Бақ дарыған бабамның,
Басқан жері сыр болған,
Барған жері жыр болған,
Тегімде бар жыршылық, - [5, 399-400] деп өзінің тегі, нағашысы ұлы жырау Қабанға барып тірелетінін айтып жауап береді.

Бұдан әрі Сүйінбай Арыстанбек қу тіршілік үшін датқалар мен манаптарды мақтап жинаған сары, көк шапандары мақтауға тұрарлық емес екенін бетіне басады және өзінің де осал ақын еместігін:

Көпті көрген Қатаған,
Көп жыршыны матаған,
Көп сөздің басын шатаған,
Оған мойын бұрмастан,
Домбыраны қолға алып,
Толғап-толғап бұрадым,
Толған сөзді құрадым,
Бір алланы паналап,
Артықтығымды даралап,
Көк тұйғынша самғадым,
Көпшіліктің ішінде,
Құтты сөзді көп айтып,
Шалқасынан салғанмын,

Онда Арыстанбек қайда едің? - [5, 401-402] деген жолдармен сырғытып өтіп, Арыстанбектің кей кінәларын бетіне баса отырып, өзі үшін ауыр сұраққа жауап беруге көшеді.

Ол Абылай, Кенесары, Наурызбайға байланысты тақырып. Сүйінбайдың көрегендігі, ақыл мен айласы ақындық ерен талантына сай екенін осы мәселеге байланысты айтқан жауап жыр жолдарынан нақты көруге болады.

Ол байбалам салатын, тырнақ астынан кір іздейтін, маған ауыр сөз айтты екен деп қарсыласына аузына келгенін айтатын ақындардай емес, өз бигінен жыр толғайды:

Елі бардың ері бар,
Ері бардың бегі бар,
Айтар сөздің жөні бар,
Халқы бардың ханы бар,
Қанышер кәпір болмаса,
Қастерлі жұртта парқы бар,
Қаптап қалың жау келсе,
Халқының намысын сақтаған,
Әрбір ердің нарқы бар,
Айтқаныңда өтірік жоқ...
Батырдың да халқы бар,
Өткеннен сөз бастасаң,
Шындық сөзден қашпасаң,
Қасиетті қалың қазақта,
Қырғыздың да кегі бар
Мақтаныштың да шегі бар, - деп бір қайырып алып, негізгі мәселеге көшеді.
Абылай ханның шабуылы,
Талайдың қалған есінде.
Кенесары, Наурызбай,
Қырғыздардан өлді деп,
Қорлықты бізден көрді деп,

Артық сөз айтып есірме,
Басың қалар кесірге, - деп төкпелей келе, Арыстанбекті риторикалық сұрақтың астына алады:

Хан бұзылса жау болад,
Сел қаптаса жер көшед,
Жау қатпаса ел көнед,
Оның несін айтқандай,
Заманнан бері осындай.
Әлсіз адам үйде өлед,
Жоқ іздеген жолда өлед,
Арсыз адам күнде өлед,
Ер азамат жауда өлед,
Ажал жетсе ханда өлед,
Бар ғаламды тергеген,
Ақ пайғамбар ол да өлед,
Қызыл тілін сайратқан,
Қалың жұртты жырғатқан,
Сүйінбай, Арыстан ол да өлед.
Бәрі бүтін, басы аман,
Бір құдайдай сөйлейсің,
Алланың жолын білмейсің,
Шейт өлім болмаса,
Сенің қайда Манасың? [3, 404]

Иә, Кене мен Наурызбай өлсе ол да бір алланың құдреті, дүниені дүр сілкіндірген Манас қайда, өлмесе, Арыстанбек?

Арыстанбекке бұдан артық қандай жауап керек? Даярлап келген үш уәжі де тойтарыс тапты, сөз қадірін білетін ақын да, тыңдаушы да бұдан әрі сөз біткенін түсінді.

Сүйінбайдың қарсылас ақынына көркемдігі әсерлі тіркестермен төпелей жауап беру сөздері нәтижесін береді. Сөз сайысының нәтижесінде ақындық шабыттың, лирикалық толғаныспен өрілуі, айтыс шумақтарының тікелей арнау түрінде жырлануы Сүйінбай ақынның аруағын асқақтата түсті, Арыстанбектің психологиялық жағдайын әлсіретті, біржола тізе бүктіреді.

Қатағанмен айтыста қырғыз Қара Бәйтігі жеңісті Сүйінбайға берсе, ойлаған ойына жеткен, Орман хан мен Жантай батырды Тезек төренің алдында жерге қаратқан Боронбай манап Арыстанбек ақынын жерге қарата алмайды, қолын көтеріп, айтысты тоқтатып екі ақынға бәйгені бөліп береді.

Тілегін Боронбайдан да, Тезектен де еселеп алған, осы кездің тілімен айтсақ сөзінің құнын алған, қырғыздың тағы бір ақынымен ерен айтысқа түскен Сүйінбай да, кешегі Қатағандай ақынды жеңген Сүйінбаймен терезесі тең дәрежеде айтысты деген атақ алған Арыстанбек те, қырғыз-қазақтың татулығына дақ түспегеніне шүкіршілік еткен қалың халық та риза еді.

Әдебиеттер:

1. Жабаев Жамбыл. Екі томдық шығармалар жинағы [Текст] / Жамбыл Жабаев. - Т.1. - Алматы: Жазушы, 1982. - 336 б.
2. Ыбрайым, Б. Сүйінбайдың қырғыз Бағыш ақынмен айтысы [Текст] / Б. Ыбрайым // Қазақ әдебиеті. -16. 10. 2015. - № 40.
3. Кебекова, Б. Қырғыз казак акындарынын чыгармачылык байланышы [Текст] / Б. Кебекова. - Фрунзе, 1985. - 237 б.

4. Сүйінбай Аронұлы. Толық шығармалар жинағы [Текст] / Сүйінбай Аронұлы. - Алматы: Әдебиет әлемі, 2015. - 552 б.
5. Жолдасбеков, М. Асыл арналар [Текст] / М. Жолдасбеков. Алматы: Жазушы, 1990. – 352 бет.
6. Садырбаев, С. Өлең – сөздің жарық жұлдызы. Китепте: Сүйінбай. Таңдамалы шығармалары [Текст]. - Алматы: Білім, 1996. - 152 б.
7. Джамгерчинов, Б. Киргизы в эпоху Ормон-Хана [Текст] / Б. Джамгерчинов. - Бишкек, 1998. - 239 с.
8. Семенов, Т. О своем путешествии в Среднюю Азию [Текст] / Т. Семенов // Простор. - № 1. - 2014. - С.171-178.
9. Чоротегин, Т. Боромбай Меңмурат уулунун доорун калыс иликтөө зарылдыгы [Текст] / Т. Чоротегин. // "Кутбилим". -13. 02. 2015.